

AYAKKABI MODASI PERSPEKTİFİNDE KAHRAMANMARAŞ ÇARIK VE YEMENİLERİNİN YAŞAM SEYRİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

Review of Kahramanmaraş Sandal's and Flat-Heeled Shoes's Progress
Through the Perspective of Shoe Fashion

Songül KURU* , A. Candan PAKSOY**

Öz: *Kültürler arası etkileşimlerden birisi de ülkelerin geleneksel el sanatları kültürleridir. Anadolu da çok zengin bir el sanatı kültürüne sahiptir. Anadolu kültüründe yer alan Osmanlı çarıkları ve yemenileri 1800'lü yıllarda başlayan Köşkerlik mesleğinin ürünleri olup 670 Yıllık geleneğe dayanır.*

Osmanlı çarığının sürdürülebilirliği, Avrupa Birliğinin desteklediği çok kültürlülüğün korunmasına yönelik çalışmalar çerçevesinde gerek kamu gerekse sivil toplum kuruluşları tarafından yürütülen çeşitli projeler ile moda, ev tekstili ve ayakkabı tasarımı ve benzeri alanlarda aranmaktadır.

Bu bildirinin amacı; Osmanlı çarıkları ve yemenilerini form ve diğer detay özellikleri açısından geçmişten günümüze yaşam seyrindeki değişimi incelemektir. Geleneksel Türk el sanatlarından birisi olan çarıklar ve yemenilerin; korunması, yaşatılması ve kültürel devamlılığının sürdürülmesine, bölgesellikten evrenselliğe taşınmasına, ayakkabı endüstrisindeki kullanımının yaygınlaştırılmasına, çarık ve yemeni yapımı ile geçimini sağlayan zanaatkarların yaşatılmasına katkı sağlanması hedeflenmektedir.

Çalışmanın temel dayanağı basılı ve online literatür kaynaklar ile Kahramanmaraş ilinde çarık ve yemeni yapan ustalarla görüşmelerden elde edilen verilerdir ve veriler yalnız Kahramanmaraş ili ile sınırlıdır.

Bildiride sırasıyla, Türklerde ayakkabı kültürü ve Kahramanmaraş'ta köşkerlik ürünleri hakkında bilgi verilerek geçmişten günümüze kullanım amaçlarından bahsedilmiştir. Devamında ayakkabı modası perspektifinde çarığın yaşatılması ve gelecekteki yaşam seyrinin devamlılığı için uygun görülen öneriler sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: *Ayakkabı modası, Kahramanmaraş, Çarık, Yemeni, Osmanlı*

Abstract: *One of the significant intercultural interactions is the traditional handcraft cultures of countries. Anatolian is a very rich land in terms of handcraft culture. Ottoman sandals*

* Yrd. Doç. Atılım Üniversitesi, Güzel Sanatlar Tasarım ve Mimarlık Fakültesi Moda ve Tekstil Tasarımı Bölümü, Ankara, songulkuru@gmail.com

** Öğretmen, Altındağ Atatürk Kız Teknik ve Meslek Lisesi Ayakkabı Saraciye Teknolojisi Alanı, Ankara, candan.paksoy@gmail.com

that constitute a significant place in Anatolian culture are the products of a profession called 'köşkerlik' and goes back to a 670 years old tradition.

Maintainability of Ottoman sandal and flat-heeled shoe depends on various projects such as fashion, home textile, shoe design that are carried out by public and non-governmental organizations as part of the European Union's studies aimed at protecting multiculturalism.

The aim of this paper is to analyze the change of Ottoman sandal and flat-heeled shoe from past to present in terms of form and other details. In this way, the aim is to help the protection of sandals, which is one of the Turkish handicrafts, and ensuring their cultural continuity besides carrying them from a regional level to a global one, to disseminate the use of them in shoe industry and to support craftsman who continue their living through making sandals.

The basic foundation of this study is the data that are gathered through online literature resources and meetings with Sandal and flat-heeled shoe craftsman in Kahramanmaraş and the data is only limited with Kahramanmaraş.

In the paper, the short history of sandal and flat-heeled shoe are presented and the intended purpose of their use from past to present in Kahramanmaraş are mentioned. Afterwards, in order to ensure the continuity of sandals are presented in the details and proper advices are given for ensuring the future of sandals.

Keywords: Shoe fashion, Kahramanmaraş, Sandal, Flat-Heeled Shoe, Ottoman.

1. GİRİŞ

Ayakkabı; eski çağlardan bu yana, insanların doğa koşullarından korunma ihtiyacından ortaya çıkmış bir ayak giysisidir. Öncelikle ayağı dış etkilerden korumak amacıyla yapılmış, tarihin farklı dönemlerinde kullanım amaçlarına uygun, teknolojiyle birlikte değişen malzeme çeşitliliği ve farklı tasarımlarda ayakkabı kendi modasını yaratmıştır.

Günümüz modasında ayakkabı; aksesuar olma niteliği de taşıyarak hızlı tüketim anlayışını destekleyen, dış giyimle bütünlük sağlayan bir giysi olmuştur. İnsanların kültürel ve sosyal durumlarını da belirleyen ayakkabı, bot, çizme, mest, sandalet, nalın, takunya, terlik, çedik, potin, iskarpin ve benzeri isimler olarak, Türk kültürünün bir parçası olarak günümüze kadar ulaşmıştır. Başlangıçta doğal deri kullanılarak yapım aşamaları gerçekleştirilen ayakkabının günümüz modasındaki şeklini ve değişen yerini alıncaya kadar birçok aşamadan geçtiği görülmektedir. Ayakkabı, tüketime dayalı ekonomik gelişmeler ve şehir yaşamının gereklilikleri, insanların kendilerini ifade etmede sosyal ve statü göstergesi saydıkları çok önemli bir araç olmuştur.

Ayakkabı modasının kendini yenilemekten doğan ihtiyacı geçmiş yılların ihtiyacı ile bugünün beğenilerini birleştirmiştir. Türk kültüründe yer alan kaybolmaya yüz tutmuş el sanatlarından "köşkerlik" ürünlerinin günümüze uyarlanarak kullanılması yeni bir moda yaratmıştır.

2. TÜRKLERDE AYAKKABI KÜLTÜRÜ VE MARAŞ'TA KÖŞKERLİK ÜRÜNLERİ

Orta Asya'dan Anadolu'ya göç eden Türkler, kültürlerini de beraberlerinde taşıyarak her türlü alışkanlık ve geleneklerini sürdürmüşlerdir. Özellikle tarım ve hayvancılıkla uğraşan kesim, Anadolu'nun hemen her yerinde hayvan yetiştiriciliğine bağlı olarak dericilik ve ayakkabıcılıkla uğraşmışlardır. Orta Asya'da yapılan kazılarda bulunan çizme ve çarıklar eski Türklerde deri işleme ve ayakkabı yapımının gelişmiş olduğunu göstermektedir (Kuru, Paksoy, 2008: 2).

Türklerdeki tarım ile hayvancılığın birlikte yürütülmesini kolaylaştırmak amacıyla dağlık ve ovalık arazilerde kurulan Osmanlı şehirleri, çevre ile olduğu kadar kendi köyleri ve kasabaları arasında canlı bir ticarete sahip, kültürel ve idarî merkezlerdi. Maraş şehri de bu özellikleri ile her zaman önemli bir dinî, idarî ve ticari bir merkez olmuştur.

Aksu, Erkenez, Ceyhan ırmaklarının suladığı bir ovaya sahip olan Kahramanmaraş, yazları rüzgârlı ve serin, baharda yağışlı, kışları ise soğuk iklime sahiptir. Tarım, bahçe ve bağcılık merkezinde kurulmuş olan Kahramanmaraş zengin dağları ve yaylaları ile de hayvancılığa elverişli bir yerdir.

Maraş konar-göçerlerin, çiftçilerin, dağ köylülerinin ve tüccarların buluşma yeri haline gelmiştir. Osmanlının son döneminde bir yandan azınlıkların önemli varlığı nedeniyle azınlık ayaklanmalarına maruz kalırken, diğer yandan hem Kafkasya göçmenlerinin ve hem de yerli konargöçerlerin yerleştirildiği bir bölge olmuştur (Yetişkin 2007: 3).

Osmanlının son döneminde Halep eyaletine bağlı Maraş sancağı, Ermeniler için her zaman önemli bir yerleşim yeri olmuş ve Ermeniler orada oldukça iyi ekonomik koşullara sahip bir azınlık olarak yaşamışlardır. Şehirdeki ticaret, esnafılık, tıp, kuyumculuk ve diğer birçok zanaat kolları ve para getiren işler ve uğraşlar büyük ölçüde Ermenilerin kontrolü altında kalmıştır (Yetişkin 2005: 2).

Maraş'ta özellikle Ermeniler, XVI. Yüzyılda Anadolu, Akdeniz, Hindistan ve İran'ın ticari faaliyetlerinde önemli rol oynamışlardır. Maraş'ta Ermeniler, ticari şirketler kurarak halkın yaptığı ürünleri başta İngiltere, Fransa ve Almanya, İtalya olmak üzere birçok ülkeye pazarlayarak ticaretten büyük bir zenginlik elde etmişlerdir. Aynı zamanda el sanatlarının her bir alanında zanaatkâr olarak da yer almışlardır.

Maraş tarihinde Mezopotamya ve Kuzey Suriye'ye giden kervanların güzergâhında olmasından dolayı, her zaman önemli bir merkez olmuştur. Kentin bu konumu, ekonomik faaliyetlerini yönlendiren faktörlerden birisidir (Günay 2010:163-173).

Maraş Osmanlı ordularının Suriye, Mısır, Arabistan, Irak ve İran'a yaptığı seferlerde büyük bir üs ve ulaştırma merkezi olarak görev yapmış ve ordunun

ihtiyaçları ise şehrin çarşılarından karşılanmıştır. Osmanlı ordusu saraçlık ve köşkerlik gibi deri ürünleri ihtiyacının tamamına yakını Maraş'tan karşılamaktaydı. Maraş'ı çeşitli zamanlarda ziyaret eden Evliya Çelebi (1648), Ch. Texier (1832) ve V. Cuinet (1892) gibi seyyahlar şehrin ticari potansiyelinden övgüyle bahsederek, el sanatlarının çok gelişmiş olduğunu belirtmişlerdir (Özkarıcı 2012: 1-2).

Maraş dokuma, ayakkabıcılık, bakırcılık, dericilik ve oymacılık gibi küçük çaplı sanayi kollarında önemli gelişmeler göstermiştir. Burada üretilen mobilyalar, ayakkabılar ve diğer mallar tüm ülke içerisine satıldığı gibi, yurt dışına da ihraç edilmektedir (Özkarıcı 2012: 17).

Besim Atalay'a göre, Maraş'ta en gelişmiş sanat kolu dericiliktir. Şehirde 350 debbağhane ve 170 usta, papuccu (ayakkabıcı) vardır (Yetişkin 2007: 10).

Kahramanmaraş'ta geleneksel yöntemle elde tabaklanan sığır derilerine "gön", modern deri fabrikalarında kimyasal maddelerle işlenen sığır derilerine de "kösele" denilmektedir. Kahramanmaraş'taki köşker ve saraçlar gönlerin, köseleye göre hem daha sağlam, hem de daha sağlıklı olduğunu belirterek ürünlerinin tamamında gön kullanılmaktadırlar (Özkarıcı 2012: 6).

Kahramanmaraş'ın Türk El sanatları tarihinde müstesna bir yeri vardır. El sanatları geniş ve derin tarihi sebebiyle zengin bir muhtevaya sahiptir. Bu zenginlik Orta Asya Türk kültür ve sanat kaynağına varan bir bağlantıyı gösterir. Kahramanmaraşlı ustaların büyük emek ve sabırla sürdürdükleri el sanatları, Türk el sanatlarının binlerce yıllık sürekliliğini de ortaya koymaktadır (Özkarıcı 2012: 1-2).

Maraş'ta üretilen ürünlerin kaliteli ve düzgün üretimi için 1800'lü yıllarda Maraş'ta köşker esnafının bir teşkilatı ve bu teşkilatın yasalarının olduğu da bilinmektedir. Ahi Evran toplantısı da dedikleri toplantılarında ayakkabıcı esnafları hakkında çeşitli kararlar aldıkları açıklanmaktadır.

Kahramanmaraş'ta yapılan ayakkabıların kökeni Orta Asya'da Hun sanatına kadar dayanmaktadır. Köşkerlerin yaptığı bu ürünler çok çeşitli olup edik, başmak, yemeni, çarık, çedik, sokman, oguk (çizme), isimleri ile günümüze kadar ulaşmıştır. Ayakkabılara renklerine göre farklı farklı anlamlarda yüklenmiştir. Orta Asya Türk tarihinde "kırmızı çizme" ile "kırmızı kemer" hükümdarlık sembolü sayılmıştır. Avrupalı seyyahlara göre, Anadolu'daki Türklerin "sarı çizme" giydiği kayıtlarda geçmektedir. Batılı kaynaklarda "sarı çizme giymek" deyişinin Türkçede, "dünyada en üst mertebeye erişmek" manasına geldiği ifade edilmiştir. (Özkarıcı 2012: 5).

Evliya Çelebi 17. Yüzyılın Maraş'ını anlatırken kadınların ayaklarına Sarı çizme giydiklerinden bahseder (Karlıklı 2001: 53).

Kahramanmaraş'ta bu zanaatla uğraşan ustalardan Alaaddin Kopar;

Maraş'ta üretilen pabuçlarda beş renk kullanılırdı. Bu renkler tesadüfen değil kullanım alanlarına göre seçilirdi. Yeni yetişen gençler (kız-erkek)

portakal ya da narçiçeği kırmızısı, daha olgun gençlere kırmızı pabuçlar yapılırdı. Evli olanlar; sarı, hardal rengi pabuç giyerlerdi. Hatta annemin anlattığına göre; yeni evlenen genç kızlar, hardal rengi edik gelmezse baba evinden çıkmak istemezmiş. Çünkü hediye gelen dörtlük ya da sekizlik mecidyeler ağzı geniş bir pabuç olan edikten sığarmış. Gelin çocuk sahibi olduktan sonra artık siyah pabuç giymeye başladılar. Dul kadınlar ise yeşil pabuç giyerlerdi. Hatta anlatılana göre dul kadınların talipleri onları ayaklarındaki yeşil pabuçtan anlar, evlerini öğrenmek için takip ederlerdi.

diye anlatmaktadır (Günay 2010: 169).

Naksali'ye göre; basit bir ayakkabı çeşidi hatta önemsiz bir ayrıntı olarak düşündüğümüz çarık günlük hayatımızda, adetlerimizde, gelenek, göreneklerimizde ve dilimizde küçümsenemeyecek bir yer tutmakta ve kültür zenginliğimize zenginlik katmaktadır.

2.1. Kahramanmaraş'ta Yapılan Köşkerlik Ürünleri Hakkında Genel Bilgi

Kahramanmaraş'ta dericiliğin önemli bir kolu olarak yer alan “köşkerlik”, Türklerin 1085 yılında bu bölgeye yerleşimleri ile başlayan bir sürece dayanır. Orta Asya'da doğmuş, Anadolu Selçukluları Döneminde örgütlenerek gelişmiş, Dulkadiroğulları ve Osmanlı imparatorluğu Döneminde işlenmiş deri ve deri ürünlerinin kalitesiyle zirveye ulaşmış olduğu kaynaklarda geçmektedir.

Kahramanmaraş'ta köşkerlik sanatı 1940'lı yıllara kadar en parlak dönemini yaşamış ve imal edilen ürünlerin geneli ihraç edilmiştir (Özkarıcı 2012: 5).

Fotoğraf 1-2: Karadağ çarığı (Kuru ve Paksoy, 2013)

Fotoğraf 3: Yemeni (Kuru ve Paksoy, 2013)

Günümüzde imalatı tek olan Kahramanmaraş çarıkları 1800'lü yıllarda köşker diye adlandırdığımız ayakkabı yapım ustalarından Salman Kopar, ondan sonrada oğlu Mehmet Kopar, 1944 yılında Mehmet oğlu Allaatin Kopar, 1975 yılında Allaatin oğlu Hüseyin Kopar, 1998 yılında Allaatin oğlu Mehmet Kopar ve 2000 yılında Hüseyin oğlu Fatih Kopar dedelerinden bu yana gelen sanatı yaşatmaya çalışmaktadırlar (Özdemir, Kayabaşı 2005: 76).

İnsan ihtiyaçlarının farklılaşması ile birlikte ayakkabının fabrikasyon üretimi “köşkerliğin” kaybolmaya aday meslekler arasında yer almasına sebep olmuştur. Kahramanmaraş'ta “Kopar ailesi” bu sanatı dedelerinden bu yana sürdürerek bugüne taşımışlardır. Günümüze uyarlayarak modernize ettikleri ürün modelleri dikkat çekici özellikte olup, turizme ve Maraş ekonomisine de katkı sağlamaktadır.

Çarık: Uygurlardan beri bilinmekte olan çarık kelimesi; eski Türkçe, orta Türkçe ve eski Anadolu Türkçesinde çaruk şeklinde idi. Osmanlı Türkçesinde hem çaruk hem de çarık şekli kullanılmıştır (Naskali 2003: 39).

Sağol, “Ayakkabı Kelimelerinde Anlam Değişimleri” adlı makalesinde *çarık* kelimesinin Arapça ve Farsça karşılıklarına ve lehçelerdeki durumuna göre çarığın karşılıklarını maddeleyerek izah etmiştir.

1. Çarık (kelimeye bir yerde “keçe çorabın üzerine giyilen karda kullanılan deriden yapılma” olarak, diğer bir yerde ise “deri tabanlı ve üst kısmı sicimli” olarak açıklama getirilmiştir.
2. Çizme
3. Kundura
4. Postal
5. Terlik (Sağol 2003: 24).

“Koçu (1996: 64), çarığı, Türk Giyim Kuşam Süslenme Sözlüğünde (H. Kazım, Büyük Türk Lugatı) köylümüzün en yaygın ve en makbul ayakkabısı; “aşlı Farsça çaruğ ismidir” şeklinde tanımlamıştır

Çarık, Osmanlıdan cumhuriyetin ilk yıllarına kadar köylünün giydiği kullanımı en yaygın ayakkabıdır. Çarık, ayağın tabanının dan parmak üstlerine kadar, ayağın etrafı ile topuğu kapatacak şekilde tek parça gönden, sırimla bağlanarak ayağa giyilecek şekilde yapılır. Çarığın en makbulü, tuzla terbiye edilerek gölgede kurutulmuş deriden (gönden) tek parça olarak yapılanıdır.

Başmak ve Yemeni: “Kısa kenarlı, kırmızı ve sair renkte (sarı yahut siyah) sahtiyandan yapılır. Kaba pabuç ki avam giyer” (Şemseddin Sami, Kaamusu Türki). Bir erkek ayakkabısıdır (Koçu 1996: 246).

Şen (2003: 5), Ayakkabı ile ilgili kelimeler üzerine” adlı makalesinde Osmanlı Türkçesinde “başmak” genel olarak ayakkabı anlamına gelen bir kelime olduğundan bahsederek **Yemeniyi**; sahtiyandan yapılan, avam tabakasına mensup erkeklerin giydiği, üstü ayak parmakları ve incik kemiği görünecek kadar açık, ökçeli ve kaba bir ayakkabı olarak tanımlar.” Başmak ise üstü yemeniye göre daha kapalı, burnu küt ve yuvarlak, arka kısmı sert bir ayakkabıydı. Yine Osmanlılarda ayakkabı imal edip satan ve tamir eden kimselere de başmakçı denmekteydi.

“Göçebe Türklerde ayakkabı kültürü” makalesinde Yüce (2003: 323-325), Yemeninin en çok kadınların giydiği bir ayakkabı türü olduğundan bahsetmektedir. Bunun düz yemeni, tokalı yemeni veya güllü yemeni denen türleri olduğundan da bahsetmektedir. Aynı zamanda yemeninin ökçeli olması, yürürken ayağın kaymamasına yardımcı olacağı için pek çok kimse tarafından tercih edildiğini de anlatır. Yemenilerde renkli iplerden oluşan toka veya gül süs unsuru olup, tamamen isteğe göre sadece kadınların giydikleri yemenilerde olduğunu da söylemektedir

Fotoğraf 4-5-6: Süsleme teknikleri kullanılarak yapılan yemeniler (Hüseyin-Mehmet Kopar) (Kuru ve Paksoy, 2013)

Kahramanmaraş kervan yollarının geçiş guzergahı, konar göçerlerin yaşadığı ve Osmanlı'nın son döneminde Kafkasya göçmenlerinin yerleştirildiği bir bölge olmuştur. Bu nedenle farklı toplulukların yaşam biçimleri, kültürleri ve benzeri zellikleri Kahramanmaraş'ta yapılan yemenilerin ürün çeşitliliğinin çok olmasında önemli bir etken olmuştur.

2.2. Yemeninin Yapım Aşamaları

Tabaklanarak ve kök boya ile istenilen renkte boyanan derilerden yapılan yemeninin tabanında camız ve manda kselesi kullanılarak astarda koyun derisi kullanılmaktadır. Taban kalıba uygun şablon (ıştampa) ile kesilir.

Sayanın dikiminde kenar kıyı ve biyeleri keçi derisi kıyılık dönme dikişi yapılır. Yemeninin, taban ile yüzün birleştirilmesi bizle açılan deliklerden ters dikiş ile yapılır. Bu işlemler sırasında kesinlikle yapıştırıcı kullanılmadığı gibi dikimde kullanılan pamuklu ipliğin sağlamlaştırılması balmumu ile yapılmaktadır.

Fotoğraf 7-8: Saya ile taban birleştirme (Kuru ve Paksoy, 2013)

Taban ile yüzün tersten birleştirilmesinden sonra, yemeninin ışlatma işlemi ile derinin yumuşatılması sağlanır.

Fotoğraf 9-10-11: Ters dikiş ile birleştirilmiş yemeni ve ıslatma işlemleri (Kuru ve Paksoy, 2013)

Elde dikilerek çevrilen yemeni, su içerisinde bekletilerek yumuşatıldıktan sonra, ayağın şeklini alabilmesi için kalıba giydirilerek kurumaya bırakılır.

Fotoğraf 12-13-14: Kalıba giydirme ve boyanmış yemeni (Kuru ve Paksoy, 2013)

Kalıpta son şeklini alan yemeni, derinin doğal rengi ya da toprak ve ağaç köklerinden elde edilen boya ile boyanır. En çok kullanılan renkler siyah, kırmızı, yeşil, portakal ve sarıdır. İsteğe göre mor, pembe, mavi ve benzeri renklerde kullanılmaktadır. Sırayla da yapılan model değişiklikleri yemeninin farklı isimler almasına sağlamaktadır.

Tokalı Osmanlı yemenisi: Yemeninin yapım aşamaları ile aynı malzemelerin kullanıldığı tokalı Osmanlı yemenisinin farkı bağlamak için kullanılan tokasıdır. Modaya uygun farklı renklerde yapılan Tokalı Osmanlı yemenisi geçmişten bugüne yapım tekniği değişmeden günümüze kadar gelmiştir.

Fotoğraf 15-16-17-18: Tokalı Osmanlı yemenileri (Kuru ve Paksoy, 2013)

Saray Yemenisi: Yemeninin sayısının iki parça halinde farklı dikiş teknikleri kullanılarak birleştirildiği ayakkabı modelidir. Özkarcı, saray yemenisinin Osmanlı döneminde devlet adamlarının sarayda terlik olarak kullandıklarını söylemektedir. Yemeninin yapılış esasına dayalı olarak yapılan bu model, iki parça halinde yapılan sayanın farklı malzemeler, saraj dikişi süsleme teknikleri ile model değişimleri yapılmaktadır (Özkarcı 2012: 10).

Fotoğraf 19: Saray Yemenileri (Hüseyin Kopar)

Fotoğraf 20-21-22: Saray Yemenileri (Mehmet Kambur) (Kuru ve Paksoy, 2013)

Kelik: Koncu incik kemikleri üzerine çıkan, önden deri bağcıkla kapanan, postalın kısa olanı da diyebileceğimiz ayakkabı türüdür. Tabanda manda derisi, saya kısmında dana derisi kullanılır. Ağız kenarında ve bağcık altında kalan (kepez) kısmın kenarlarında yüz ile farklı renk de koyun derisi ile kıyılık ile temizleme yapılır. Kahramanmaraş halk ağzında kullanılan “Kelik” Hayati Vasfi Taşyürek’in “Lügatçemiz” şiirinde yer almaktadır.

*Yemeniye kelik, yoğurda katık,
Bulgur pilavına aş derler bizde.
Genç horoza celfin, pilice ferik,
Kümeşe yollarken kış derler bizde.*

Kelik, Osmanlı döneminde çok giyilen postala göre daha sade ve yazlık olarak yapılmış bir ayakkabı türü olarak da kaynaklarda geçmektedir. Kelik, günümüz ayakkabı modasında en çok kullanılan kısa bot modellerinden olup, modernize edilerek farklı malzemeler de kullanılarak üretilmektedir.

Fotoğraf 23-24: Kelik (Hüseyin Kopar)

Fotoğraf 25-26: Kelik (Mehmet Kambur Koleksiyonu) (Kuru ve Paksoy, 2013)

Postal: Yüce, “Göçebe Türklere Ayakkabı Kültürü” makalesinde Postal (Farsça>Postgal) tanımlar; konç denen üst kısmı keçi derisinden, topukları örtecek uzunlukta tabanı sığır derisi köseleden ökçesiz ve tabanın uç kısmı sivri, kayık burnu gibi yukarı kıvrık, çok kayan ve bu yüzden giyeni sık sık düşüren bir ayakkabı türüdür (Bu postal denen ayakkabı türünün, bugün askerlerin giydiği potin veya bot cinsinden olan ayakkabı türüyle karıştırmamak gerekir. Bunlar birbirinden farklı ayakkabıdır). Postalın koncunun ön kısmı açık olur, bu açıklığın arasında kulak veya dil denen bir

meşin parça bulunurdu. Postal da tıpkı yemeni gibi elde dikilen, fakat sadece erkeklerin giydiği bir ayakkabı türüydü (Yüce 2003: 325).

Koçu (1996: 193), amele, işçi ve askerde nefer ayakları için yapılan kaba potinlere de “*Postal*” denilir, demektedir.

Genel olarak yapım tekniği ve aynı malzemelerin kullanıldığı postal, Kahramanmaraşlı köşkerlerimizin yaptığı “*Nakışlı postal*”, Osmanlı döneminde yapılan ürünlerin kalitesi ile köşkerlerin işlerine verdikleri önem ve zanaatkarlıklarının göstergesi olarak günümüze ulaşmıştır. Yapılan ürünlerin farklılık yaratan özellikleri Kahramanmaraş’ta el sanatlarına verilen değeri de ortaya koymaktadır. Günümüzde Kopar ailesinin yaptığı ürünlerde görülen farklı tasarımlar da, dededen toruna kadar uzanan bu zanaatın devamı görülmektedir.

Fotoğraf 27: Postal (Mehmet Kopar)

Fotoğraf 28-29:Postal (Mehmet Kambur Koleksiyonu) (Kuru ve Paksoy, 2013)

Fotoğraf 30-31-32-33: Nakışlı postal (Mehmet Kambur Koleksiyonu) (Kuru ve Paksoy, 2013)

Fotoğraf 34-35-36-37-38: Yemeni (Mehmet Kambur Koleksiyonu) (Kuru ve Paksoy, 2013)

Fotoğraf 39-40: Sim sırma süslemeli yemeni ve edik (Mehmet Kopar) (Kuru ve Paksoy, 2013)

Edik: Sağol (2003: 24), ediğin “çizme“ anlamında kullanılan ilk kelime olduğunu söylemektedir. “Ayakkabı Kelimelerindeki Anlam Değişmeleri” adlı makalesinde, kelimeyi Pakalın’ın tanımından vermektedir.” Sefere gidilirken “çedik” üzerine giyilen çizmenin öteki ismi idi, çekme de denilirdi demektedir.

Kahramanmaraş’ta daha çok kadınlar tarafından giyilen ediğin topuk kısmına nalça çakılarak erkek ediklerinden farklı yapılmıştır. Özkarcı, önceden düğünlerde gelinlerin edik giydiklerinden bahsederek, edik giymenin belli bir olgunluk, liyakat ve yetişkinlik gibi derin manaları da olduğu ve sosyal hayattaki öneminden bahsetmektedir (Özkarcı 2012: 8).

Kahramanmaraş’ta çok farklı şekillerde yapılan edikler günümüzde de farklı malzemeler kullanılarak yapılmaktadır.

Fotoğraf 41-42-43: Edik (Hüseyin–Mehmet Kopar) (Kuru ve Paksoy, 2013)

Fotoğraf 44-45-46-47: Edik (Hüseyin –Mehmet Kopar) (Kuru ve Paksoy, 2013)

3. AMAÇ

Osmanlı çarıkları ve yemenilerinin form ve diğer detay özellikleri açısından geçmişten günümüze yaşam seyrindeki değişimini incelemektir. Çalışma ile geleneksel Türk el sanatlarından birisi olan çarıklar ve yemenilerinin, korunması yaşatılması ve kültürel devamlılığının sürdürülebilmesi, bölgesellikten evrenselliğe taşınması, ayakkabı endüstrisindeki kullanımının yaygınlaştırılması ve çarık ve yemeni yapımı ile geçimini sağlayan zanaatkarların yaşatılmasına katkı sağlanması hedeflenmektedir.

4. YÖNTEM

Araştırmada betimsel yöntem kullanılmıştır. Çalışmanın temel dayanağı basılı ve online literatür kaynaklar ile Kahramanmaraş ilinde çarık ve yemeni yapan ustalarla görüşmelerden elde edilen verilerdir. Veriler yalnız Kahramanmaraş ili ile sınırlıdır.

5. BULGULAR VE YORUM

Osmanlı döneminde altın çağını yaşayan köşkerlik mesleği, birçok el zanaatı mesleğinde olduğu gibi, günümüzde kaybolmaya yüz tutmuş meslekler arasında yer almıştır. Osmanlı döneminde köşkerlik mesleğini yapan çok sayıda zanaatkar olmasına rağmen, Anadolu'nun birçok yerinde olduğu gibi Kahramanmaraş'ta da bu mesleği yapan çok az sayıda usta kalmıştır. Önemli bir kültür mirasımız olan köşkerlik mesleği ile ilgili önlemler alınmadığı takdirde, Alaadin Kopar ve oğulları Hüseyin, Mehmet ve Fatih Kopar bu mesleği sürdüren Kahramanmaraş'taki son ustalar olabilir. Bu ustalarla 07.08.2013 tarihinde yapılan görüşmeden elde edilen veriler tablolaştırılarak yorumlanmıştır.

Tablo 1: Kahramanmaraş'ta çarık/yemeni yapımının başlama yılı

Çarık yapımının başlama yılı
Kahramanmaraş, Dulkadiroğlu ve Osmanlı dönemlerinde kervanların geçtiği konaklama yeri olmuştur. Yapımı Dulkadiroğlu Beyliğine kadar dayanan Kahramanmaraş çarıkları/yemenileri, göçebe kervanlarının ticareti ile varlığını sürdürmüştür. Şehir Dulkadiroğlu ve Osmanlı döneminde gelişmiş bir sosyal görünüm arz etmektedir.

Tablo 1'de görüldüğü gibi Kahramanmaraş'ta çarığın ve yemeninin yapımı çok eski yıllara dayanmaktadır. Kervan yollarının Kahramanmaraş'tan geçmesi şehrin

ticaretini her bakımdan etkilemiştir. Kervanların dinlenmek için konaklaması şehirde alışverişini hareketlendirerek konar-göçerlerin yiyecek, giyim, ayakkabı ve benzeri ihtiyaçlarını karşılayan bir şehir olmuştur. Buda şehrin ekonomisine önemli bir katkı sağlamıştır.

Tablo 2: Kahramanmaraş'ta Osmanlı döneminde üretilen çarık ve yemenilerde Türk Kültürünün izleri

Üretilen çarıklarda Türk kültürünün izleri
Osmanlı döneminde üretilen çarıklarda Türk kültürü ve Arap kültürünün izlerini görmek mümkündür.

Tablo 2'de görüldüğü gibi, çarık ustaları Kahramanmaraş'ta çarık ve yemenilerin yapımında Türk kültürünün izleri ile birlikte Arap kültürünün izlerinin de görüldüğünü ifade etmişlerdir. Bununla birlikte kaynaklara göre, Maraş'ta Osmanlı döneminde Ermenilerin, ticari şirketler kurarak halkın yaptığı ürünleri başta İngiltere, Fransa ve Almanya, İtalya olmak üzere birçok ülkeye pazarlayarak ticarete önemli rol oynadıkları ifade edilmektedir.

Tablo 3: Kahramanmaraş'ta Osmanlı Döneminde Çarık/Yemeni Yapan Usta Sayısı

Çarık yapan usta sayısı
Osmanlı döneminde Kahramanmaraş'ta 170 usta 350 debbağhanenin var olduğu bilinmektedir.

Kahramanmaraş, Dulkadiroğlu ve Osmanlı dönemlerinde kervanların geçtiği konaklama yeri olmuştur. Yapımı Orta Asya'dan başlayarak Dulkadiroğlu Beyliği ve Osmanlı'ya dayanan Kahramanmaraş çarık ve yemenileri, göçebe kervanlarının ticareti ile varlığını sürdürmüştür. Kaynaklara göre; Osmanlı ordusunun çarık, yemeni ve çizme ihtiyacının Maraşlı ustalar tarafından karşılandığı ifade edilmektedir. Osmanlı döneminde Kahramanmaraş'ta 170 civarında çarık ustası ve 350 var debbağhanenin olduğu düşünüldüğünde, köşkerlik mesleğin şehrin ticaretine önemli katkı sağladığı görülebilir.

Tablo 4: Osmanlı dönemi çarık ve yemenileri ile günümüz çarık ve yemenilerinin model farklılıkları

Model farklılıkları
Kahramanmaraş'ta Osmanlı döneminde yapılan çarıklar ile günümüzde yapılan çarıklar arasında model özellikleri açısından fark vardır. Osmanlıda döneminde 7 çarık modeli yapılmıştır. Günümüzde ise modanın etkisiyle değişime uğramıştır. Günümüzde 36 çeşit çarık modeli yapılmaktadır. Modaya ve müşteri ihtiyacına göre daha fazla model de çalışılabilir.

Görüşmede, Osmanlı döneminde Kahramanmaraş'ta yapılan çarık ve yemenilerin model sayısının çok az olduğu günümüzde ise, çarık/yemeni modeli sayısının 36 olduğu ifade edilmiştir. Model sayısındaki artışın moda trendleri müşteri istekleri ile şekillendiği ifade edilebilir.

Tablo 5: Osmanlı döneminde çarık ve yemeni yapımında kullanılan hayvan derileri

Kullanılan hayvan derileri
O dönemde yetiştirilen deve, keçi, sığır ve manda derisi kullanılmıştır.

Osmanlı döneminde Maraş'ta dericilik önemli bir sektördür. Bu sektörde yer alan debbağlar, sığır ve manda derisini işleyerek kösele, keçi ve koyun derisinden sahtiyan ve meşin yapmışlardır. Kahramanmaraş'taki köşker ve saraçlar gönlerin, köseleye göre hem daha sağlam, hem de daha sağlıklı olduğunu belirterek ürünlerinin tamamında gön kullanmışlardır (Özkarcı 2012: 6).

Tablo 6: Osmanlı döneminde Kahramanmaraş çarıkları ve yemenilerinin ticaretteki yeri

Kahramanmaraş Çarıklarının Ticaretteki Yeri
Osmanlı döneminde Anadolu'nun en fazla çarık/yemeni imalatı Kahramanmaraş'ta yapılmıştır. Bunun nedeni ise konargöçerler ve kervanların geçiş güzergâhında olmasıdır.

Çarık/yemeni ustaları, Osmanlı döneminde en fazla ayakkabı imalatının Kahramanmaraş'ta yapıldığını ifade etmişlerdir. Bunun nedenini ise kervanların geçiş ve konaklama güzergâhında olmasına bağlamışlardır. Şehrin geçiş noktası ve

konaklama güzergâhında olması ile birlikte kaynaklara göre, Osmanlı ordusunun ihtiyaçlarının karşılaması da etkili olmuştur.

Tablo 7: Osmanlı döneminde Kahramanmaraş çarıkları ve yemenilerinin ihracat durumu

Çarıkların ihracat durumu
Osmanlı döneminde Kahramanmaraş çarıkları ve yemenileri batı Trakya, Mısır ve Arabistan gibi birçok ülkeye gönderiliyordu.

Çeşitli kaynaklarda belirtildiği gibi Osmanlıda en parlak dönemini yaşayan çarık ve yemeniler halkın, kervanların ve ordunun ihtiyaçlarını karşılamıştır. Bununla birlikte dışarıya da ihracat yapılmıştır. Hem iç talepleri karşılayan hem de dış ülkelere satışı yapılan çarık ve yemeninin Maraş ekonomisine önemli katkı verdiği anlaşılmaktadır. Özkarcı, Maraş çarşılarının zengin, bedestenlerinin işlek olduğunu belirterek, çeşitli yerlerden gelen kervanların mallarını indirip, şehirde üretilen ürünleri yükledikten sonra devletin dört bucağına dağıldıklarını belirtir (Özkarcı 2012: 1).

Tablo 8: Günümüzde çarık ve yemeni yapımında kullanılan hayvan derileri

Çarık yapımında kullanılan deriler
Manda, sığır, dana, keçi ve koyun derisi kullanılmaktadır.

Kahramanmaraş'ta günümüzde üretilen çarık ve yemenilerde manda, sığır, dana, keçi ve koyun derisinin kullanıldığı anlaşılmaktadır. Ülkemizde manda üretimi azaldığı için kemik tarakçılık ve benzeri birçok meslek yok olma tehlikesi ile karşı karşıya kalmıştır. Bu nedenle manda derisi çarık ve yemeni üretiminde tercih edilmesine rağmen günümüzde üretimi az olduğu için fazla kullanılmadığı bilinmektedir.

Tablo 9: Çarık ve yemeni yapımında deri seçerken öncelikleriniz

Deri seçerken öncelikler
Çarık yapımında deri seçimi en önemli bir konudur. Çarığın kalitesini etkiler. Deri seçimi yaparken moda, mevsimsel farklılıkları ve modelini dikkate alırız.

Çarık ve yemeni yapımında deri seçiminin önemli olduğunu ifade eden dört ustanın da, deri seçimi yaparken modayı dikkate aldıklarını ve bununla birlikte mevsim ve modeli de göz önünde bulundurarak hangi deriyi kullanacaklarına karar verdiklerini ifade etmişlerdir.

Tablo 10: Osmanlı dönemi ve günümüz çarık ve yemenilerinde yapım farkları

Çarık yapım farkları
Tamamen Osmanlı dönemindeki çarık ve yemeni yapımına sadık kalarak çalışıyoruz. Çarığın yapım aşamaları Osmanlı döneminde olduğu gibi, (dikim, boyama ve benzeri) tamamen elde yapılmaktadır.

Ustalar, Osmanlı döneminde olduğu gibi çarık ve yemeni yapımının her aşamasını el işçiliği ile gerçekleştirdiklerini ifade etmişlerdir. Osmanlıda olduğu gibi tüm aşamaları el işçiliğine dayanan çarık yapımı zanaatında, yozlaşma olmadan bu mesleğin halen aynı usullerle icra edildiği anlaşılmaktadır.

Tablo 11: Çarık ve yemeni yapımında yaş gruplarını ve cinsiyeti dikkate alma

Yaş grupları ve cinsiyet
Çarık ve yemeni yapımında yaş gruplarını ve cinsiyeti dikkate alıyoruz. Çarıkları kadın ve erkeklere yapıyoruz. Son dönemde öncelikle ergen çağdakilere daha çok önem veriyoruz.

Dört çarık ve yemeni ustası da her iki cinsiyete göre çarık yaptıklarını fakat son dönemde ergen çağdakilere daha çok önem verdiklerini ifade etmişlerdir. Buda çarık ve yemeninin genç yaştakiler tarafından da beğenilerek kullanıldığı şeklinde yorumlanabilir.

Tablo 12:Çarık ve yemeni yapım süresi ve en çok zaman alan aşama

Yapım süresi ve zaman alan aşaması
Bir çift çarık ve yemeninin bir usta tarafından yapım süresi yaklaşık 6 saattir. Çarık ve yemeninin yapımında en çok şablon ve montaj aşaması zaman almaktadır.

Bir ustanın yaklaşık 6 saatte yapabildiği çarık veya yemeni yapımında en fazla süreyi şablon (ıstampı çıkarma) hazırlamanın aldığını söyleyen ustalar, montaj aşamasının da zahmetli ve uzun olduğunu ifade etmişlerdir. El emeği göz nuru ile yapılan bu mesleğin zor ve zahmetli bir iş olduğunu ve bu nedenle de değerinin bilinmesi gerektiğini ifade edebiliriz.

Tablo 13: Çarık ve yemeni yapımının Kahramanmaraş ticaretine katkısı

Çarığın Kahramanmaraş ticaretine katkısı
Kahramanmaraş'ta yapılan çarık ve yemenilerinin Kahramanmaraş ticaretine katkısı çok büyük olduğu gibi aynı zamanda ülke ekonomisine de katkısı çok büyüktür. El yapımı çarık ve yemenileri 2011 yılında ihracat birincisi olmuştur

Kahramanmaraş çarık ve yemenilerinin 2011 yılı ihracatına önemli bir katkı sağladığı görülmektedir. Çok farklı modelleri ve renkleri ile albenisi olan bu çarıkların, her yaş grubunun beğeni ile kullanılabileceği özelliklerde olduğu söylenebilir.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

İnsanların ayaklarını koruma içgüdüleriyle doğal ihtiyaçlarından biri olarak kullandığı çarık, günümüzün değişen yaşam koşulları ve tüketime dayalı ekonomik gelişmeler sonucunda kendini ayakkabıya çevirmiştir. Ayakkabının kullanım alanı artmış, sınıflanmış ve ayakkabı kendi modasını yaratmıştır. Şehir yaşamının yaygınlaşması ve ihtiyaçların bu yönde gelişmesi sonucu ayakkabı kendini giyim kuşamın merkezinde bulmuş ve insanların kendilerini ifade etmek için kullandıkları çok önemli bir araç haline gelmiştir.

Modanın kendini yenilemekten doğan ihtiyacı geçmiş yılların ihtiyacı ile bugünün beğenilerini birleştirmiştir. Türk kültüründe yer alan kaybolmaya yüz tutmuş el sanatlarının günümüze uyarlanarak kullanılması yeni bir moda yaratmıştır. Bu sayede geleneksel el zanaatı ürünler yozlaşmaya başlamıştır.

Osmanlının doğu seferlerinde Maraş durak ve konaklama merkezi olmuştur. Aynı zamanda Maraş, konar-göçerlerin, çiftçilerin, dağ köylülerinin ve tüccarların buluşma yeri haline gelmiş ve kervanların konaklama ve ihtiyaçlarını karşılama merkezi olmuştur.

Şehirdeki ticaret, esnafılık, tıp, kuyumculuk ve diğer birçok zanaat kolları ve para getiren işler şehrin ekonomisini önemli ölçüde etkilemiştir. Osmanlı döneminde

altın çağını yaşayan çarık ve yemeni yapımı cumhuriyet döneminde ayakkabı fabrikalarının açılması ile debbağlık ve köşkerlik, kaybolmaya yüz tutmuş meslekler arasında yer almıştır.

Osmanlı döneminde Maraş'ta 350 debbağhane ve 170 usta ile köşkerlik ve debbağlık mesleği, varlığını sürdürmüştür. Günümüzde ise geleneksel Türk el sanatları içinde yer alan bu meslekler kaybolma tehlikesiyle karşı karşıya bırakılmıştır.

Günümüzde değişen yaşam şartları ve teknolojik gelişmelere bağlı olarak el sanatları işçiliği zayıflamış, gerilemiş, eski önemini kaybetmiş ve yok olma sınırına dayanmıştır.

Köşkerlik mesleğinin kaybolmadan yaşam seyrini sürdürebilmesi için geliştirilen öneriler;

- Köşkerlik mesleğinde geleneksel ile çağdaş olanın sınırları çok iyi belirlenmelidir.
- Geleneksel el sanatları içinde önemli bir yere sahip olan köşkerlik mesleğinin yaşam seyrinin sürdürülebilmesi için AB, DPT destekli projelerle yurt dışı pazarlama kanalları takip edilmelidir.
- Kültür Bakanlığı kapsamında, Geleneksel El Sanatları ve Mağazalar İşletmeler Müdürlüğü-GESİM ile iletişime geçilerek turizme yönelik satış yapan kurumlarla bağlantılar kurulmalıdır.
- Fuarlarda, yurt içi ve dışındaki hava limanlarında, elçiliklerde, gümrük kapılarında açılacak stantlar ile tanıtım, reklam ve satış potansiyeli artırılarak bölgesellikten evrenselliğe taşınmalıdır.
- Köşkerlik sanatının yaşam seyrini devam ettirebilmesi için, halk eğitim merkezleri, yerel yönetimler, üniversiteler ve benzeri kurumlar tarafından öğretici kurslar ve seminerler düzenlenmelidir.
- Köşkerlik mesleği ile ilgili yerel yönetimler üniversiteler ve benzeri kurumlar tarafından kongre ve sempozyumlar düzenlenmelidir.
- Üretim, pazarlama ve dağıtım tekniklerinin geliştirilmesi ile çarığın sürdürülebilirliğini destekleyecek araştırma ve çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKLAR

- Bilecik Fahrünisa (2003), “Çarık” Kelimesi”, Ayakkabı Kitabı, , İstanbul: © Kitabevi, Editör: Naskali Gürsoy Emine.
- Günay Nejla (2010), “XIX. Yüzyıldan Günümüze Maraş’taki Ekonomik ve Sosyal Değişikliklerin Şehirdeki Bazı Geleneksel Meslekler Üzerindeki Olumsuz Etkileri”, Yaz, S. 86, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi, <http://www.millifolklor.com/tr/sayfalar/86%20pdf/14.pdf> Erişim Tarihi: 30.09.2013.
- Karlıklı Şaziye (2001), “Değişimin Simgelendiği Kent: Kahramanmaraş”, İstanbul: Garanti Bankası Yayınları Creative Yayıncılık ve Tanıtım Ltd. Şti.
- Koçu Reşat Ekrem (1996), “Türk Giyim, Kuşam Süslenme Sözlüğü”, s.246, İstanbul: Güncel yayıncılık.
- Kuru Songül, Paksoy Advieye Candan (2008), “Anadolu’da Ayakkabı Kültürü Ve Cumhuriyet Dönemi Ayakkabı Kültürü”, C. 2, s. 821-835, 38. ICANAS Bildiriler II, Ankara, Atatürk Kültür, Dil Ve Tarih Yüksek Kurumu.
- Sağol Gülden (2003), “Ayakkabı Kelimelerinde Anlam Değişmeleri”, Ayakkabı Kitabı, s. 24, İstanbul: © Kitabevi, Editör: Naskali Gürsoy Emine.
- Şen Mesut (2003), “Ayakkabı İle İlgili Kelimeler Üzerine”, Ayakkabı Kitabı, s. 5, İstanbul: © Kitabevi, Editör: Naskali Gürsoy Emine.
- Özkarıcı Mehmet (2012), “Kahramanmaraş'ta Kaybolmaya Başlayan Sanatlarımız: Köşgerlik ve Saraçlık”, s. 1-6, VII. Milletlerarası Türk Halk Kültürü Kongresi Bildirileri, Kültür ve Turizm Bakanlığı, Gaziantep: <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/belge/1-91508/kahramanmarasta-kosgerlik-ve-saraclik.html> Erişim Tarihi: 26.09.2013.
- Özdemir Melda, Kayabaşı Nuran (2005), “Kahramanmaraş'ta Ayakkabı Yapımı”, Millî Folklor Uluslararası Kültür Araştırmaları Dergisi. <http://www.millifolklor.com/tr/sayfalar/66/66.pdf> Erişim Tarihi: 30.09.2013.
- Yetişkin Mehmet (2007), “Osmanlının Son Döneminde Maraş”, Atatürk Araştırma Merkezi.http://turkoloji.cu.edu.tr/ATATURK/arastirmalar/mehmet_yetiskin_osman_i_maras.pdf Erişim Tarihi: 26.09.2013.
- Yetişkin Mehmet (2005), “Maraş'ta Ermeni Nüfusu: Osmanlı Son Dönemi, Mütareke Ve Millî Mücadele Yılları”, <http://dergiler.ankara.edu.tr/dergiler/19/19/59.pdf> Erişim Tarihi: 26.09.2013.
- Yüce Nuri (2003), “Göçebe Türklerde Ayakkabı Kültürü” Ayakkabı Kitabı, s. 325, İstanbul: © Kitabevi, Editör: Naskali Gürsoy Emine.

Görüşme Formu Uygulanan Ustalar:

Aladdin Kopar (çarık ustası), Hüseyin Kopar (çarık ustası) ve eşi Serap Kopar, Mehmet kopar (çarık ustası), Fatih Kopar (çarık ustası).

Görüşülen Kişiler:

Abdullah Paksoy, Mehmet Kambur, Ziver Tekerek

Açıklama: Çalışmanın her aşamasında bize katkı veren Sayın Serdar Paksoy ve Sayın Hakan Paksoy'a teşekkür ederiz.